

ËL BULETIN ÈD L'ACADEMIA

Nr 20

dla lenga piemuntèisa

Avril 2010

Editur: B. Villata

Cu-Editur: A. Costanzo

Pressiun ëd l'italian an sël piemuntèis An vaire ucasiun i l'uma sutlignà 'l fait che 'l parlé piemuntèis d'ancheuj a l'é suget a na for-ta pressiun ëd l'italian, fenomen ch'as mani-festa pì che tüt ant ël léssic, mentre da la mira gramatical, almen fin adess, st'antërferensa a l'é menu evident.

An efet, për lon ch'a rësguarda la gramàtica, ël piemuntèis a l'ha sempe guernà na sùa identità bin marcà, tant rësperet al fransèis che al tuscan, parlà che dop l'unificassiun ëd l'Italia a l'é diventà la lenga üfissial dël neuv èstat e tüte j'aute lenghe dla penìsula a sun diventà 'd dialèt.

Tant për mensiuné duntre esempi ch'an dimustru che, tüt an rivand dal latin, la gramàtica dël piemuntèis as èsluntan-a tant dal fransèis che dal tuscan, as peul pensé a j'artìcuj determinativ, a la furmassiun dël plüral o co mac ai pèrnom suget àtun, che vaire a custumu ciamé pèrnom vèrbaj, perchè che an géner a sun piassà dnans ai verb.

Për cuminsé dal plüral, a l'é belfé nuté che mentre an fransèis le vaire parole a diventu plüraj an giuntand na -s al singular e an italian an cambiand le vucaj finaj: le -a an -e, le -o e le -e an -i. Anvece, gavà ij nom ch'a finissu an -a nen acená, an piemuntèis quasi tüti j'auto sustantiv a l'han mac na furma sula ch'a serv tant për ël singular che për ël plüral.

Ch'as pensa a 'd vus cume *culassiun, pe, luv, liber, gent* ch'a peulu esse singular o plüraj s'a sun cumpagnà da 'n determinant, an géner n'artìcul, singular o plüral. Ch'as pensa a: *la culassiun, le culassiun; ël pe, ij pe; ël luv, ij luv, la gent, le gent; cul liber, kuj liber, mè amis, ij mè amis...* E son an dimustra che, almen për lon ch'a rësguarda la furmassiun dël plüral, ël

piemuntèis a l'é na lenga bin pì sintética che 'l fransèis e l'italian, anté che 'd solit ël plüral a l'é marcà tant ant ël nom che ant ël determinant ch'a lu cumpagna. Për ël fransèis ch'as pensa a: *le livre, les livres; le loup, les loups; ce livre, ces livres; mon ami, mes amis* e për l'italian a: *il libro, i libri, la gente, le genti; il lupo, i lupi; questo libro, questi libri; il mio amico, i miei amici.*

N'aut fenomen d'autüt particular, ch'as treuva an piemuntèis e co an d'aute parlà regiunaj italian-e, ma nen an fransèis e an italian, a l'é custitüü da la presensa dij pèrnom vèrbaj che 'd solit as treuvu dnans al verb per rendne bin esplissit ël suget, valadì la pèrsun-a ch'a agiss u dunt as parla.

Piüma për esempi l'ampèrfet dël verb *büté*: *i bütava, it bütave, a bütava, i bütavu, i bütave, a bütavu.*

S'a-i füssu nen ij pèrnom vèrbaj (i, it, a), a saria propi malfé capisse. An si cas, për che minca furma a sia esplissita, ël fransèis e l'italian a l'han ëd sulüssiun diverse. Mentre ant la prima lenga a tuca duvré ij pèrnom suget: *je, tu, il, elle...* (*je parlais, tu parlais, il parlait...*), ant la scunda: *parlavo, parlavi, parlava...* minca desinensa an dis nen mac ël temp dël verb, ma co cul ch'a l'é 'l suget sutantendü.

Bele mac da sti pochi esempi a l'é belfé capi che, tüt derivand da na midema lenga, ël latin, ste trè parlà a sun dèslüpassé an meud diferent, co perchè che la manera 'd parlé e 'd pensé dij vaire lucütur a-j èmnava a antèrpreté ij raport dij vaire sun latin an meud diferent.

E sta diferensa d'antèrpretassiun dij raport e dj'armuniè dle parole as peul nuté, senza gnün èsfors, bele mac da j'ésit e da l'üsagi ëd j'artìcuj masculin ch'a sun dèslüpassé da j'agetiv dimustrativ latin *ille – illi.*

Mentre che 'l fransèis a presenta trè furme (*le, l' – les*), l'italian d'ancheuj a na cunta sinc (*il, lo, l' – i, gli*), e 'l piemuntèis an n'ha dritüra sèt (*ël, 'l, l', lë – ij, j', jë*).

Pür avend le mideme funsiun murfulogiche, st'abundansa 'd sègn an dis che an piemuntèis l'armunisassiun dij sun a l'é pì sufistica. Difatti, ant la sernia dè sti artìcuj, nen mac as ten cunt ëd la parola ch'a-j va dapress, ma co 'd cula ch'a-j èstà dëdnans, fait che an italian a rivava mac ant la lenga dla puesìa. An efet, quand che 'n digrama cume "*ël liber*" a ven a truvesse dop na parola ch'a finiss pèr vucal, l'artìcul a presenta l'afèresi dla ë, an meud ch'as duvrìa dè e scrive "*dame 'l liber*". *Lë* e *l'* as deuvru ant le mideme situassiun ch'as deuvru j'artìcuj italian *lo* e *l'* (*lë stüdi, l'amis*).

Pèr lon ch'a rësguarda 'l plüral, se la parola ch'a va dapress a l'artìcul masculin a cuminsa cun na vucal as deuvra *j'* (*j'amis, j'urari...*), mentre *jë* a l'é 'l plüral ëd *lë* (*jë stüdi, jë sculé...*) e *ij* ëd *ël* (*ij liber, ij prufeta*). E i suma sicür che già mac sti pochi esempi a sbürdiran chi ch'a cunsidera le parlà regiunaj ëd lenghe da poc, pèrchè ch'a pensu ch'a l'abiu nen ëd règule e che 'l cumpurtament dij parlant a sia nen suget a 'd nurme bin ciaire.

Se ant la gramàtica a l'é pitost malfé truvé 'd cas d'antèrferense dl'italian an sël piemuntèis, son as peul nen disse pèr lon ch'a rësguarda 'l léssic. Difati, senza tribülé tant, ant ës dumini as peudu arlevé dui tipu 'd fenomen. Ün a cunsist ant l'atrassiun gràfica e funética e l'aut ant l'antrudüssiun ëd nëlugism. E sta pressiun dël tuscan an sle parlà piemuntèise as peul già artrassé ant l'Eutsent, e forse ancora prima

Pèr lon ch'a rësguarda l'atrassiun gràfica e funética ch'as pensa mac al prefiss latin *in-*, che già an lenga d'oe a l'era nutà **en**: *encarnaciun, endeig, enfermeta, enflamai, engan, entende, enter, envesibel*.

Dël Sincsent, ant le farse dl'Aliun, ël prefiss furnà da la prepussissiu latin-a *in* a l'era nutà **an**. Ch'as pensa a: *antorn* A163, *chi antend antend* A66, *ancarner* C68, *ansegna* C66... e co a

antandra H49, *contanter* A127... andüa che 'l passagi in>an as verifica co ant ël corp ëd la parola.

Eh bin malgré tüt son, senza dübi pèr anfluensa dl'italian, an vaire parlà piemuntèise d'ancheuj, stu prefiss a l'é regredì a la furma uriginal latin-a *in*. Ch'as pensa pèr esempi a 'd termu cume: *incarnassiun, indegn, infermità, infiamàbil, ingann, ingegn, insegna, intende*. E suvens ste furme a sun sügerie co dai dissiunari piemuntèis – italian pì mudern.

N'aut fait ch'a sauta a j'euja a l'é che ant ij Sermun Sübalpin as treuvu 'd grafie cume *enpe-raor, enporta, conbaten, conpaigna, conpaignun...* andüa che la N a stà dnans a le cunsunant labiaj P e B. A tütà prima 'd termu cume *cuj* pensa arpurtà a pudriü esse cunsiderà dè sviste, cume 'd vire a càpita ant ij manüscrit antic ma co ant ij test mudern.

Ma dait che 'd termu cume: *senpre* p. 133, *conpete* p.133, *l'ha 'nparalo* p.134, *stanpa* p.138, *stanpasse* e *anpara* p.139, *drissé le ganbe ai sop* p. 179 a sun arpurtà ant la *Gramàtica Piemuntèisa* 'd Murissi Pipin püblicà dël 1783, stu fenomen a l'ha atirà nosta atensiun. Difati, a l'ha fane vni an ment che, quand ch'i l'avü cuminsà le scole elementar, quasi tütü jë sculé as èsbaliavu a scrive 'd parole cume *ganba, ambulanza, stanpa...* pèrchè ch'a nutavu ste parole cun na N. Adess, pen-sandje bin, i l'uma capì che, an fund, nosta manera dè scrive a l'era pì che giüstificà pèrchè che, essenda 'l piemuntèis l'ünica lenga ch'i cunussü, i j'eru tütü custümà a prunusié ste parole *ganba, anbülansa* e *stanpa*.

Andasend a sèrché ant ij dissiunari ch'i l'uma a purtà 'd man, i l'uma pudü cunstaté che 'd grafie dè stu géner: *anbossor, anbotié..., anpacc, anpacé, anpacté...,* andüa che dnans a le cunsunant labiaj B e P as treuva 'l digrama AN e nen AM cum an italian, a sun nurmaj co ant ël Vocabolario Italiano – Piemontese dël 1845 ëd Michele Ponza. E l'istess a càpita ant ël Gran Dissiunari Piemontese – Italiano dël Sant'Albin anté che le grafie: *anbalagi, anbajà, anbassadur...* *anpaginé, anpajé, anpalé...* a sun nurmaj.

A part son, an sti dui dissiunari as treuvu

peui co 'd vus cume *conba, compare, compass, compassless...* upüra *conbate, conbricola...* *compassion, compete, conpresent* ch'an arcordu 'l *conbaten* ëd la lenga d'oe.

Naturalment, an custi cas, ij dissionari piemuntèis - italian pì mudern an ësmon-u mac ëd parole cume *ambalé, ambassadur...* *ampacc, ampusté...* e suvens ij lema cun ël prefiss AM a sun pressedü da cuj an IM pì avzin a l'italian. Ch'as pensa për esempi a *imposté* e *amposté, impoteghé* e *ampoteghé, impoverì* e *ampoverì, impraticàbil* e *ampraticàbil...* e an vaire cas le parole cun ël prefiss IM a sun j'üniche signalà dai dissionari. Ch'as pensa a *implorassiun, impon-e, imponensa, impopolar, importassion, imprecis...* upüra a *impagàbil, impenetràbil, impercetibil, imperdonàbil, impermeàbil...*

E 'l regress dël prefiss AN a la furma uriginal latin-a IN as treuva co dnans a d'aute cunsu-nant. Ch'as pensa ancora a *interesse, inchin, interé.*

E stu cambi 'd grafia a duvrìa co sutantende 'n cambi 'd prununsia përchè ch'a implicrìa në spustament dël punt d'articulassiun da na pussiun mutubin pusteriur a n'auta anteriur. E i pensu nen che chi ch'a parla ancora bin ël piemuntèis a prununsia ij digrama MB e MP d'*ambussur* e d'*ampustur* cume ij curëspudent italian d'*imbuto* e d'*impostore*. Chi ch'a les ës buletin a peul verifiche se st'ültima cunsiderassiun a l'é aruprià co al so cas.

N'aut cambiament causà da la pressiun ëd l'italian a l'é cul dël cambi dël prefiss iterativ AR- an RE- o RI. Mentre le parole ch'a fan part dël léssic tradissional piemuntèis cume *arlamé* (allentare), *arlevé* (rilevare), *arseta* (ricetta), *artaj* (ritaglio), *artajur* (pizzicagnolo), *arvangia* (rivincita), *arvers* (sconvolto), *arvira* (ribellione), *arzenté* (risciacquare), a presentu ancur ël prefiss AR- a tuca di che an si ùltim temp le parole ch'a cuminsu cun RE- o RI a sun sempe pì nümbruse.

Ch'as pensa mac a *reclüta* che an sustansa a l'ha arpiassà 'n termu s-cèt cume *arcrüa*. Èd vi-re, cum ant ës cas, ij nëulugism italianisant a

smiju pì duvrà che ij termu genit. Ch'as pensa *ribassé* anvece d'*arbassé, ribate* e *arbate, ricambié* e *arcambié, reclüté* e *arcrüté*.

A tuca co arcurdé che vaire parole ampër-müvà da l'italian ch'a cuminsu cun ël prefiss RI- a sun an cumpetissiun cun ëd vej termu piemuntèis. Ch'as pensa a *ricamadur, ricamadriss* al post ëd *brudeur, brudeusa*, upüra a *ribeliun* al post d'*arvira*, e *ribress* anvece dë *scheur, sgiaj*.

Lë scund tipu d'anterferensa ch'i vurerü mensiuné a l'é mutubin pì visibil e ancur pì spantià, e a rësguarda la pressiun che l'italian a esercita an sël léssic piemuntèis. Ant ës cas as trata pì nen ëd cambi 'd prefiss, ma dritüra 'd sustitüssiun ëd parole. E an géner le vus ch'a sparissu da l'üsagi mudern a sun ëd lema avzin a cuj fransèis cume *brudeur* o *graveur* ch'a sun ëstait rampiassà rëspetivament da 'd termu italianisant cume *ricamadur* e *incisur...* Èd parole dë stu géner a-i na j-é na caterva e i suma nen vaire senten-e 'd buletin ch'a-i andrìa për arpurteje tüte.

Ma prima 'd mensiuné cheidün dë sti nëulugism, i vurerü presenté na cita lista 'd parole piemuntèise s-cëtte ch'a fan part dël vucabulari temàtic e ch'a sun ducumentà da pì che eutsent ani. Sì dapress i arpurtuma an sùa grafia uriginal, senza acent cum as custümava dël secul XII, le vus ch'a apparten-u ai camp semàntic seguent: la famija, le part dël corp e le bestie.

Ch'as pensa a: - *barba, creatura, dona, espos, esposa* (spusa), *faint* (cit pl.), *fil* (fieul), *filia* (*fija*), *gener* (gënner), *mare, mari* (marì), *moiller* (*mujé*), *om, pare, parent, vidua*; - *boca* (buca), *col, forqueura* (furcùra), *gambe, gola* e *gula, lenga, man, mangioira, naie* (naje), *nas, oil* (euj), *os, pe, sanc* (sang), *sen, testa, vena* (ven-a); - *agnel, boi* (beu), *asen* (asu), *can, cavra* (crava), *columba* (culumba), *fea* (*feja*), *fee* (*feje*), *lion* (*liun*), *leopart* (*liupard*), *luf* (*lüv*), *ulifant* (elefant), *peissun* (*pèss*), *porc, serpent, somers* (asu), *vague* (*vache*), *volp* (*vulp*)

E sì an ven bin giunté a sta cita lista duntre

aute parole, co custe gavà dai Sermun Sübalpin, ch'a sun ancur duvrà ant la lenga d'ancheuj: *amont, aval, balma, bastun, ca* (casa), *caldera* (caudera), *cardoin* (cardi), *carn, carnal, casal, cava-lea, cel, cita* (sità), *chosa, cose, co, De, debtor, escala, eschergne, espelue* (splüe), *estoria* (storia), *fam, freit* (frèid), *fosa* (fossa), *funt* (fund), *graner* (grané), *gravela* (gravera), *grop* (grup), *lei* (lèj), *leigna, leignam, lum* (lüm), *mar, mester* (mèsté), *monument* (munüment), *neira, nen, noit* (neuit), *pailla* (paja), *pais, palas* (palass), *peca* (pecà), *peil* (péj pl.), *pera, pover, povra, presepi, prova* (preuva), *rason* (rasun), *rei* (rèj), *ri, riatz* (riass), *rome* (rumé), *roque* (roche), *sairement* (sarament), *sei* (sèj), *taque* (tache), *testament, vaquer* (vaché), *vergoigna* (vèrgogna), *vestimenta*.

Rivà a sta mira, prima 'd tuché la chestion dla pressiuon lessical dl'italian an sël piemuntèis, an ven propi bin arcurdé che, dop 'n cit sugiurn a Türin, arferendse a la lenga parlà an sta sità, an so « *Journal de voyage en Italie* (par la Suisse et l'Allemagne en 1580 et 1581) », Michel de Montaigne a l'avìa scrivü: "*La langue vulgaire n'a presque de la langue italienne que la prononciation, et n'est au fond que composée que de nos propres mots*".

Cum as peul dedüe da sta cita testimoniansa, pèr vaire rasun ël lèssic dël piemuntèis a duvia esse pì davzin a cul fransèis che a l'italian, e s'ì dapress i signaluma, an ürdin alphabetic, ëd lema a cunsunansa transalpin-a ch'a cuminsu cun la létera A, che a sun èstait rampiassa da 'd vus Italian-e, cun tüta prubabilità a parte dal prinsipi ëd l'Eutsent. Ant la cita lista ch'a ven s'ì dapress ël prim termu a l'é cul vej e lè scund a curèspund al nëulugism:

abasur – paralüm; *abimé* – rüiné; *abresé* – abrevié; *abri* – arpar; *armugnan*, *abricò* – albicoc; *acablé* – uprime; *acusseuse* – levatris; *adressa* – abilità; *adressa* – indiriss; *airagi* – smijansa; *alél* – dai!, *duma!*; *amatur* – diletant; *amplassman* – post; *ampleur* – ampièssa; *ampudré* – ansipriesse; *ampurtela* – spuntela; *ampurtesse* – ancassiesse; *anciarmé* – ancanté; *angar* – cabanun; *anrajé* –

frené; anrümà – anfrèidà; *antrat* – interval; *an-trav* – ustàcul; *antré* – intrada; *anvia* [già present an lenga d'oé sec. XII] – veuja; *anviruné* – circondé; *anzulivé* – abelì; *apupré* – quasi; *archèbus* – tana-vé; *armuar* – armari; *arier pensé* – premeditas-siun; *arusé* – bagné; *arsort* – mola; *artransà* – defalcà; *artrussesse le manie* – tiresse sü le m...; *arzan* – sold; *assé* – abasta; *atlé* – taché; *atrapé* – ciapé; *atrapé ün al sël fait* – ciapé ün an sël fait; *avacu-reur* – precursur, *avnüa, leja* – vial.

Bin che sorprendent, lon ch'as é pen-a disse a düvrìa pì nen stüpi gnün, co pèrché che 's fenomen a fà part ëd cul process che j'espert a ciamu cunvergensa dij codes, tipic ëd le situas-siun ëd le lenghe an cuntat.

An géner, nen mac ël lèssic ëd le lenghe pì débule a ampèrmüva 'd parole da le lenghe pì forte, ma suvens serte vus ëd le lenghe cite avzin-e a cule dominant, a ven-u dritüra a esse assucià a so valor semàntic.

E, cun la glubalisassiun ëd nossi di, son a riva fin-a tra le lenghe antèrnassiunaj. Ch'as pija pèr esempi 'l verb italian *cancellare*, che fin-a vers la metà dj'ani '70 a l'avìa mac ël sens dè *scancelé*, mentre che ancheuj, pèr anfluensa dl'anglèis *to cancel*, a l'ha piat co 'l valor d'anülé e nen mac an italian.

Co l'italian cümün parlà a Muntreal a l'é pien ëd bej esempi 'd fenomen dè stu géner. Ch'as pensa mac che, pèr anfluensa dle lenghe forte dè sta sità, vaire a custümü ciamé la patente: *permesso*, dal fransèis *permis de conduire*, e d'alti *licenza*, da l'anglèis *driving licence*.

Pèr saré sta cita presentassiun, ch'a rësguarda la pressiuon ëd l'italian an sël piemuntèis, as duvrü ancura mensiuné le vaire turnüre idiu-màtiche muderne cume: *savèj pèr vie travers, cum as deuv...* ch'a sun sempe pì duvrà al post ëd le curèspundente: *savèj ëd ricussèt, cum i fo...* pì davzin-e al fransèis. E la pressiuon ëd l'italian as peul co dedüe da 'd turnüre cume *fé 'n bagn* anvece 'd *pijé 'n bagn* e co dal sempì sintagma *piassa d'armi* anvece 'd *piassa d'arme*. Difati an piemuntèis ël plüral d'*arma* a duvrìa esse *arme*,

che, tant me *vestimenta, facenda, gesta* e d'alti termu che an latin a j'eru ëd nevtr plüraj, già an lenga d'océ a j'eru cunsiderà 'd nom feminin singular, e dunc pèr ël plüral a sun cunfurmasse a le regule dij nom feminin ch'a finü an –A: *cosa, cose; reusa, reuse...*

An d'alti cas, pèr esempi an lema cume: *verità, ampuverì, predica, prediché, cadrega, capital, prestigiatur, urganisatur, pàlio, odio...* a l'é pì malfé dëscheurve la pressiun ëd l'italian. Però pensand a cheidün-e dle règule fundamentaj ch'a caraterisu la derivassiun ëd le parole piemuntèise dal latin, cume l'andebuliment ëd le dentaj antèrvucaliche upura la sparissiun ëd le vocaj prutoniche, as peul dedüe che le furme genite a duvrü esse *vrità, ampuvrì, prica, priché, carea, cabial, prestigiadur, urganisadur* e pèr analogìa cun *saldeur* magara co *urganiseur*.

Le vus *pàlio* e *odio*, ch'i l'uma nutà an chèiche test piemuntèis a sun italian-e. Cule piemuntèise s-cètte a duvrü esse *pali* e *odi*. E son nen mac pèrchè ch'a sun già ducumentà an lenga d'océ, ma pèrché nosta parlà a presenta 'd parole dl'istessa categoria ch'a finissu an -i. Ch'as pensa mac a *euli, ordi...* che an latin a j'eru 'd nom nevtr ëd la scunda cuniugassiun: *oleum, hordeum* propi cume *paliun, odium*.

Pèr cunclude ste cunsiderassiun an sël léssic dël piemuntèis, i vurerü arcurdé che nossa lenga a l'ha sempe presentà d'unità lessicaj antessante. Pèr esempi, già dël 1521, ant le farse dl'Aliun as treuva 'n termu cume *carmè* (it. *calmiere*). Ij vej dissionari an ësmun-u peui na vus cume *ambigü* che ancheuj vaire a ciamu *brunch*. A pruposit ëd nom ëd past sì a ven bin arcurdé co n'auta bela vus cume *marenda sinoira*.